הרב יהודה זולדן, באר יהודה – ראש השנה, עמ' 165-182

שיעור י

תקנת הצומות והיותם "לששון ולשמחה"

(ראש השנה יח ע"א-ע"ב)

הקדמה
א. הצומות בעקבות חורבן הבית הראשון
ב. מטרת הצומות
ג. מי תיקן את הצומות
ד. שלום, ששון ושמחה, צום
ה. הצומות בימי בית שני על חורבן בית ראשון
ו. רבי יהודה הנשיא ביקש לעקור תשעה באב
ז. הצומות עם שיבת עם ישראל לארצו
סיכום

הקדמה

במשנה (יח ע"א-ע"ב) נמנו החודשים שבהם השליחים היו יוצאים למקומות שגרו בהם יהודים על מנת להודיע להם באיזה יום נקבע ראש חודש על ידי בית דין הגדול שהיה בירושלים. השליחים לא היו יוצאים בכל החודשים, אלא רק בחודשים שיש בהם ימים טובים או תענית. התענית היחידה שבגללה היו יוצאים היא תשעה אב. הם לא היו יוצאים להודיע מתי קבעו את ראש חודש טבת ותמוז, על אף שבחודשים הללו יש צומות. הגמרא עסקה בשאלה מדוע לא יצאו גם על חודשים טבת ותמוז, ובמהלך סוגיית הגמרא צוין פסוק מהנביא זכריה שם נזכרו ארבעה חודשים שבהם צמים בעקבות אירועים שונים שקשורים לחורבן הבית. בפסוק נאמר שהצומות הללו עתידים להתבטל, והגמרא דנה בקריטריונים הנדרשים לביטול הצומות.

נעיין בשאלות הבאות: באילו צומות מדובר, מה מטרת הצומות ומי תיקן אותם, מה הם הקריטריונים הנדרשים לביטול הצומות, ומה היו הניסיונות וההצעות לבטלם.

א. הצומות בעקבות חורבן הבית הראשון

בפרקים המתארים את חורבן בית המקדש הראשון (מלכים ב כה; ירמיהו נב) לא נזכר שקבעו צומות בעקבות החורבן. על קיומם של הצומות הללו אנו יודעים מהניסיון לבטל אותם. אחרי שעברו שבעים שנה מאז חורבן בית המקדש הראשון, בתחילת ימי הבית השני, באה משלחת מבבל לירושלים ובפיהם שאלה (זכריה ז, ב-ג):

> לאמר אל הכהנים אשר לבית ה' צבאות ואל הנביאים לאמר: האבכה בחודש החמישי? הנזר כאשר עשיתי זה כמה שנים?

משאלת המשלחת ניתן ללמוד שבבבל נהגו לצום בחודש החמישי – בחודש אב, כבר כמה שנים. לא נאמר כמה שנים וממתי נוהגים לצום בחודש זה, וכן לא נאמר מי קבע או הנהיג לצום. חברי המשלחת שאלו רק על צום החודש החמישי, ולא הזכירו בדבריהם צומות אחרים. תגובת הנביא זכריה הייתה חריפה (שם ד-ז):

> ויהי דבר ה' צבאות אלי לאמר. אמר אל כל עם הארץ ואל הכהנים לאמר כי צמתם וספוד בחמישי ובשביעי וזה שבעים שנה, הצום צמתוני אני? וכי תאכלו וכי תשתו, הלא אתם האוכלים ואתם השותים! הלוא את הדברים אשר קרא ה' ביד הנביאים הראשונים בהיות ירושלים יושבת ושלוה ועריה סביבתיה והנגב והשפלה יושב.

האם אתם צמים בשבילי? אם כן, אתם יכולים לאכול ולשתות. העיקר הוא אם תיקנתם את החטאים והעוונות שעליהם הוכיחו אתכם הנביאים הראשונים. מתשובת הנביא זכריה יש ללמוד שצמו גם בחודש השביעי, והם צמו את הצומות הללו כבר שבעים שנה מאז החורבן.

מדוע תגובתו של הנביא זכריה היתה כה חריפה? התשובה קשורה לתאריך בואה של המשלחת מבבל לירושלים: "ויהי בשנת ארבע לדריוש המלך היה דבר ה' אל זכריה בארבעה לחדש התשעי בכסלו" (שם א). שנת ארבע לדריוש היא השנה שבה בית המקדש השני נמצא בשלבי הקמתו. את המזבח בנו עולי בבל בעת הגיעם לארץ (עזרא ג, ב), וכשהם התחילו לבנות את הבית עצמו, הפריעו להם צרי יהודה ובנימין ובניית הבית פסקה למשך שמונה עשרה שנה, שבמהלכן התרחש סיפור מגילת אסתר (שם ד, ה-ו). המלך דריוש חידש את רישיון הבנייה בשנה השנייה למלכותו (שם כד), ובניית הבית הסתיימה בג' באדר בשנה השישית למלכותו (שם ו, טו; ג ע"ב). השנה הרביעית לדריוש היא אפוא באמצע בניית הבית השני. הבית השני נבנה, אך החומה השרופה והחרבה של בית ראשון עמדה במקומה (נחמיה א-ז). תגובתו החריפה של זכריה הנביא נבעה מכך שבניין הבית טרם הסתיים, החומה שרופה וחרבה, וכבר מגיעה משלחת של אנשים שלא עלו לארץ ושלא היו שותפים עם מחדשי היישוב היהודי בארץ ובבניין ירושלים והמקדש, ושאלתם היא אם לבטל את הצומות.[1] זכריה הנביא הבין שהם רואים את הצום כיום עינוי בלבד ולא הפנימו את מטרות הצום. הוא השיב להם תשובה ארוכה (זכריה ז, ח – ח, יז) שתוכנה הגורמים לחורבן ולגלות, את "אשר קרא ה' ביד הנביאים הראשונים בהיות ירושלים יושבת ושלוה" (שם ז, ז), ומה יש לתקן כדי להשיב את השכינה במלואה לציון: "משפט אמת שפוטו, וחסד ורחמים עשו איש את אחיו" (שם ט). הצומות נועדו להזכיר את המחויבות ללכת בדרך ה' ולשמור תורה ומצוות, והם יתבטלו וייהפכו לימי ששון ושמחה ולמועדים טובים רק לאחר שעם ישראל ימלא את ייעודו בצורה שלמה ומלאה, וממילא יזכה בהשבת השכינה לירושלים, לבניין המקדש ולמלכות מבית דוד. לאחר תוכחתו הארוכה ענה להם הנביא תשובה ישירה לשאלתם (שם ח, יח-יט):

> ויהי דבר ה' צבאות אלי לאמר. כה אמר ה' צבאות: צום הרביעי, וצום החמישי, וצום השביעי, וצום העשירי, יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה ולמועדים טובים והאמת והשלום אהבו.

מתשובת הנביא אנו לומדים שיש ארבעה צומות, ולא רק שני צומות כפי שנזכר בתחילה.[2] תשובת הנביא היא שגם כעת בעת בניית הבית השני יש לצום את הצומות הללו, אם כי הם עתידים להתבטל.[3]

---

1 המפרשים (רש"י, רד"ק, אבן עזרא – זכריה ז, ב) חלקו בשאלה אם השואלים היו אנשים ששמרו תורה ומצוות. המכנה המשותף הוא שמדובר על כאלו שלא עלו לארץ בעקבות הצהרת כורש.

2 זכריה הנביא לא ציין את צום השנים עשר, י"ג באדר, צום תענית אסתר. הסיבה היא שיום זה נקבע כצום בתקופה מאוחרת יותר (מדרש תנחומא בראשית ג; שאלתות דרב אחאי, שאילתא סז; סדר רב עמרם גאון, עמ' קא), והוא קשור לסיפור מגילת אסתר שאירע בתחילת בניין בית שני, בעוד הצומות שבהם אנו עוסקים קשורים לשלבים השונים שקדמו לחורבן הבית הראשון – המצור, הבקעת המצור והחורבן עצמו, ולהכחדת שארית הפליטה בארץ.

3 לביאור רחב לשאלות המשלחת שבאה מבבל ותשובת הנביא זכריה ראה: הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, הנצי"ב (שאלתות דרב אחאי, שאילתא קנח, העמק שאלה אות ב).

ב. מטרת הצומות

הצומות הקבועים הללו בשל צרות שאירעו קובעים גם ממד חדש בעבודת ה'. אין בתורה מצוות עשה להתענות בעת צרה.[4] המצווה היחידה מהתורה בעת צרה היא לזעוק ולהריע בחצוצרות (רמב"ם ספר המצוות, מצוות עשה נט; הל' תעניות א, א). הרמב"ם (שם ב) כתב שהזעקה והתקיעה בחצוצרות מטרתן לעורר לתשובה.[5] עוד הוסיף הרמב"ם (שם ד) שנוסף על הזעקה והתקיעה בחצוצרות, מדברי סופרים יש לקבוע צום. צרת רבים מחייבת התבוננות מעמיקה יותר של הפרט על קישורו ומיקומו בבניין החברה והאומה.

כך גם בנוגע לצומות הקבועים בלוח השנה. הרמב"ם (הל' תעניות ה, א) כתב:

> יש שם ימים שכל ישראל מתענים בהם מפני הצרות שאירעו בהן כדי לעורר הלבבות ולפתוח דרכי התשובה ויהיה זה זכרון למעשינו הרעים ומעשה אבותינו שהיה כמעשינו עתה עד שגרם להם ולנו אותן הצרות, שבזכרון דברים אלו נשוב להיטיב שנאמר "והתודו את עונם ואת עון אבותם" (ויקרא כו, מ).

לפי הרמב"ם (שם ב-ד) הצומות הקבועים בלוח השנה בעקבות אירועים שהיו, יסודם בדברי הנביא זכריה. זיכרון חורבן הבית והגלות, לימוד מחודש מדי שנה בשנה של הסיבות שגרמו לכך והשוואתן למעשינו עתה – כל אלו אמורים לעורר את לב האדם והאומה כולה ולפתוח את דרכי התשובה. אשר על כן נקבעו הצומות בתאריכים הקשורים לחורבן הבית: המצור, פריצת המצור, חורבן הבית וחיסול שארית הפליטה.[6]

על כך שצומות החורבן הקבועים בלוח השנה נקבעו על מנת לעורר לתשובה, כתב הרב משה סופר (שו"ת חתם סופר, אורח חיים סי' רח ד"ה מ"מ וקראת):

> והנה רמב"ם כתב ריש פרק ה' מתענית, "יש שם ימים...". הנה גילה לנו מה שלא היינו מעלים על דעתינו, שהיינו חושבים שהתעניתים הללו אינם על דרך התשובה אלא על דרך האבל והצער ביום שאירע רע, כמו השמחה ביום שאירע טובה... ומ"מ לא הודיעונו נושאי כליו מנא ליה הא?
>
> ולכאורה היינו משום דאם כן מנא ליה לנביאים לחדש דבר שלא מצינו כיוצא בו בתורה? בשלמא לקבוע יום שמחה ביום טובה כגון חנוכה ופורים, דאורייתא הוא מקל וחומר, "משיעבוד לגאולה אומרים שירה בפסח, ממיתה לחיים לא כל שכן" (מגילה יד ע"א)... אבל לקבוע אבל עולם על צער לא מצינו כיוצא בו. אלא על כרחך על התשובה הוקבעו כדכתיב

---

4 הרב מאיר שמחה הכהן מדווינסק (משך חכמה, בראשית ט, ז) הסביר מדוע אין מצווה מהתורה להתענות אלא ביום הכיפורים בלבד: "כי משפטי ה' ודרכיו 'דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום' (משלי ג, יז), ולא עמסה על הישראלי מה שאין יכולת הגוף לקבל. ומשום זה לא מצאנו מצוה להתענות רק יום אחד בשנה, וקודם הזהירה וחייבה לאכול".

5 ראה הרחבה בשיעור כא: תרועה בחצוצרות או בשופרות בגבולין בעת צרה ובמלחמה.

6 הרב מנחם המאירי (חיבור התשובה, הקדמה, עמ' 8) האריך מאוד להסביר את מטרת התשובה שבצומות על בסיס דברי הרמב"ם הללו. צום בשל צרה (בצורת, מגפה וכד') הוא חובה מדברי סופרים (רמב"ם הל' תעניות א, ד).

"והתודו את עונם" (ויקרא כו, מ), ותענית מסוגל לכפרה ותשובה, ובוודאי אבוהון דכולהון יום הכיפורים, וצדקו דברי רמב"ם.[7]

לדברי החתם סופר היה מקום לחשוב שמטרת הצומות היא אבל וצער, וכמו שבמקביל קובעים ימי שמחה בימים שבהם עשה לנו הקב"ה ניסים, כמו חנוכה ופורים. אך המקור ללמוד על מטרת צום הוא יום הכיפורים – הצום היחיד בשנה שהוא מהתורה ומטרתו היא לעורר לתשובה, וכך גם צומות אלו.[8]

ג. מי תיקן את הצומות

החתם סופר הזכיר בדבריו שקביעת הצומות בעקבות החורבן היא חידוש של הנביאים. קדם לו הריטב"א (יח ע"ב) שכתב שצומות אלו הם "מגזירת נביאים הראשונים".[9] הרב צדוק הכהן מלובלין (משיב צדק, אות מא) כתב על הצומות הללו כך:

"האבכה בחודש החמישי הנזר כאשר עשיתי זה כמה שנים?" נראה דישראל מעצמם עשו כן, וקבלו כן על עצמם. ואחר כך הוסכם מפי נביא (ואנשי כנסת הגדולה) שאמר: "צום הרביעי... יהיה לששון ולשמחה".

לדבריו, בתשובת הנביא זכריה למשלחת מבבל שבה ציין את ארבעת הצומות הללו היה תוקף לצומות, אך הצומות עצמם היו יוזמה של העם. דברי הרב צדוק הכהן מלובלין הללו מתאימים גם לקביעת ימי שמחה באותה תקופה – ימי הפורים. היוזמה לעשות את י"ד וט"ו באדר ימי שמחה ומשתה הייתה של יושבי שושן ושל יושבי הערים הפרזות (אסתר ט, יז-יט). אחר כך קבע מרדכי

---

7 הרב משה סופר עסק בעניין זה במקום נוסף (תורת משה, פרשת וזאת הברכה, דרשה לח' טבת תק"פ). הוא ציין לדברי הרמב"ם הללו וכתב: "ולכאורה מאין יש סמך לדברי רמב"ם הנ"ל שעיקר התענית לפתוח דרכי התשובה? ויש להביא ראיה מקרא בזכריה (ז, ג) ששלחו ישראל אל הכהנים...". דברים ברוח זו כתב גם הרב ישעיהו הלוי הורוויץ, השל"ה הקדוש (תענית, פרק תורה אור, אותיות ע-עא). נראה להציע שמקור דברי הרמב"ם הוא התשובה של עם ישראל לאחר חטא העגל. משה רבנו שבר את הלוחות והתפלל על העם והקב"ה קרא לו שוב לעלות להר. כשהגיע היום הארבעים, העם לא בא לאהרון לבקש שיעשה עגל. הרמב"ם (הל' תשובה ב, א) כתב על בסיס דברי רבי יהודה (יומא פו ע"ב): "אי זו היא תשובה גמורה? זה שבא לידו דבר שעבר בו ואפשר בידו לעשותו ופירש ולא עשה מפני התשובה, לא מיראה ולא מכשלון כח". עם ישראל עמד באותו מצב ולא חטא. היום הארבעים היה י' בתשרי, אם כי עדיין לא היה ציווי על יום הכיפורים, אבל התברר שיום זה הוא יום מסוגל לתשובה. מכל מקום התיקון של חטא העגל שהיה בי"ז בתמוז היה מעשה של חזרה בתשובה, ומשם למד הרמב"ם על כל התעניות.

8 הרב יוסף דב סולובייצ'יק (בכה תבכה בלילה, עמ' 52-55) כתב שבט' באב יש ממד של תשובה ואבלות והדבר בא לידי ביטוי בקריאה בתורה ובהפטרה של תפילת שחרית בט' באב. הקריאה בתורה עוסקת בתשובה (דברים ד, כה-לט), וההפטרה היא קינה ואבל על החורבן (ירמיהו ח, יג – ט, כג). במקום אחר (שיעורים לזכר אבא מארי, א, עמ' פט-צ) הוא כתב: "דהנה באמת בט' באב נאמרו בו שני דינים. חדא דין תענית, ושנית נוהגים בו דיני אבלות". אלו גם הכותרות של שיעוריו שבהם הסביר את שני הממדים הללו ("תשעה באב כיום תענית וכיום אבלות", בכה תבכה בלילה, עמ' 15-21; "תשעה באב כיום קינה", שם, עמ' 22-30). דודו, הרב יצחק זאב סולובייצ'יק, הגרי"ז (רמב"ם הל' תעניות), דייק זאת בדברי הרמב"ם (הל' תעניות ה, ו-יא). על חלק מההלכות כתב הרמב"ם: "....כיום הכיפורים", ועל חלק אחר: "...כמי שמתו מוטל לפניו... כאבלים". אולי בזה התלבט רבי יוחנן (ירושלמי ראש השנה ג, ד) שהיה מתפלל כ"ד ברכות בט' באב, אך ציווה לתלמידיו לא לנהוג כמותו. ההתלבטות היא: "אבל הוא, תענית ציבור הוא". הרב דוד פרנקל (קרבן העדה שם) פירש: "דקמיבעיא ליה לרבי יוחנן... אם תענית של ט' באב משום אבילות הוא ואין מתפללין כ"ד ברכות, או כתענית ציבור הוא ומתפללין בו כ"ד ברכות".

9 כך כתב גם הריטב"א (מגילה ה ע"ב). אמנם הריטב"א (שם ב ע"א) כתב שהצומות הם גזירת חכמים. כך כתבו גם: הרמב"ן (תענית טו ע"א; כתבי הרמב"ן, תורת האדם, עמ' רמג [הוצאת מוסד הרב קוק]); רבנו ניסים (ר"ן, ראש השנה ה ע"א בדפי הרי"ף); הרב שמעון בן צמח (שו"ת תשב"ץ חלק ב סי' רעא), ועוד. נראה שהכוונה היא לנביאים שהיו בזמן החורבן ואחריו.

היהודי את ימי הפורים הללו ימי שמחה ומשתה בכל שנה ושנה, והעם קיבל את הקביעה הזאת (שם כ-כח). גם אסתר המלכה עיגנה בתוקף מלכותי את הימים הללו כימי שמחה (שם כט-לב).[10] בפסוק (שם לא) נזכרו גם צומות:

> לקים את ימי הפורים האלה בזמניהם, כאשר קים עליהם מרדכי היהודי ואסתר המלכה וכאשר קימו על נפשם ועל זרעם **דברי הצומות וזעקתם.**

על אילו צומות מדובר, ומדוע הם נזכרו בפסוק שעוסק בקביעת ימי הפורים? הרב אברהם אבן עזרא (אסתר ט, ל) הסביר:

> דברי הצומות – על הנזכרים בספר זכריה, שהן בתמוז ואב ותשרי וטבת. והטעם כי קיימו היהודים על נפשם לשמוח בימי הפורים, כאשר קיימו על נפשם ועל זרעם להתענות בימי אבלם כאשר הובקעה העיר ונשרף הבית, כי הנביא לא ציום שיתענו.[11]

לדברי אבן עזרא עם ישראל קיבל על עצמו לצום, ואין זו תקנה של נביאים שחיו בזמן החורבן. אך כשהתברר שבמשך שבעים שנה נהגו לצום בעקבות ארועי החורבן, גיבה זאת הנביא זכריה ונתן לצומות הללו תוקף.[12]

ד. שלום, ששון ושמחה, צום

במשנה (יח ע"א) נאמר:

> על ששה חדשים השלוחין יוצאין:
> [1] על ניסן מפני הפסח [2] על אב מפני התענית [3] על אלול מפני ראש השנה [4] על תשרי מפני תקנת המועדות [5] על כסלו מפני חנוכה [6] ועל אדר מפני הפורים.

---

10 ראה בשיעור יב: מגילת תענית, חנוכה ופורים וימי הודאה נוספים. ראה הרחבה בספרי: "קביעת ימי הפורים כימים טובים - הזמנים והמקומות", זמני יהודה וישראל, עמ' 436-462.

11 דברים דומים לדברי אבן עזרא כתבו גם: ריטב"א (תענית י ע"א); רבנו ניסים (ר"ן, תענית ז ע"א בדפי הרי"ף), ועוד. הרב יוסף דב סולובייצ'יק ("כיבוד ועונג שבת", שיעורים לזכר אבא מארי ז"ל, א, עמ' סט-ע) דייק זאת בדברי הרמב"ם (הל' תעניות ה, א) שכתב: "'יש שם ימים שכל ישראל מתענים בהם מפני הצרות שאירעו בהן כדי לעורר הלבבות לפתוח דרכי התשובה...'. הרמב"ם לא כתב: 'יש שם ימים שתקנו בהם הנביאים שכל ישראל יתענו בהם מפני הצרות'. הרמב"ם הצביע על עובדה, שישראל התענו ומתענים. אח"כ סיים ואמר 'וארבעה ימי הצומות האלו הרי הן מפורשין בקבלה...'. כלומר, דברי נבואה בעצמם אישרו את מעשה אבותינו ויצרו חובה של תענית וחלות שם צום... לא היתה תקנה של ארבעה צומות, אלא שאושרו וקוימו אח"כ ע"י הנבואה". אמנם הרמב"ם (הל' תעניות ה, ה) פירש את הפסוק ממגילת אסתר "דברי הצומות וזעקתם" שהכוונה היא "לתענית שהתענו בימי המן". ראה גם: הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, הנצי"ב (שאלתות דרב אחאי, שאילתא סז, העמק שאלה אות יט). הרב משה סופר (תורת משה פרשת וזאת הברכה, דרוש לח' טבת שנת תק"פ) כתב אחרת: "ובלתי ספק שירמיה הנביא ושאר הנביאים שהיו בחורבן קבעו ימי תענית, כי מצינו במגלת אסתר (ט, לא), 'כאשר קימו וקבלו עליהם דברי הצומות וזעקתם' כן קבלו לעשות פורים, שמע מינה שכבר קבלו עליהם בחורבן המקדש דברי הצומות".

12 המלבי"ם (אסתר שם) הסביר גם כן כמו אבן עזרא וכתב שהיו שטענו שאין להוסיף מועד ללוח השנה בשל איסור בל תוסיף. על כך השיבה אסתר שאיסור בל תוסיף הוא כשמוסיפים מצווה ומעניקים לה מעמד כמו מצווה מהתורה. אך כשמתחייבים לעשות חג ומקבלים זאת על עצמם כמו נדר, הדבר מותר. ההוכחה שלה הייתה מקבלתם על עצמם את הצומות, ו"הביאו ראיה לזה ממה שקימו וקבלו תחלה הארבעה צומות שהם מדברי קבלה, כמו שכתוב 'צום הרביעי וצום החמישי וצום העשירי'. והלא גם זה היא הוספה על דברי תורה, וקבלום עליהם כל ישראל? מבואר שיש רשות להוסיף גזרות כאלה מצד נדר לבד".

וכשהיה בית המקדש קיים יוצאין אף על אייר מפני פסח קטן.

השליחים לא היו יוצאים בכל חודש להודיע מתי קבעו בית הדין את יום ראש חודש, אלא בחודשים שיש בהם ימים טובים או תענית. במשנה נזכרו החודשים שבהם השליחים יצאו: כשידעו מתי חל חג פסח, ממילא ידעו גם מתי חל חג השבועות ועל כן לא היו צריכים לצאת על חודש סיון;[13] כשידעו מתי קידשו את חודש אלול, ידעו מתי ראש השנה בהנחה שחודש אלול הוא תמיד חודש חסר, עשרים ותשעה יום. אך אף על פי שידעו מתי חל ראש השנה, יצאו שליחים להודיע מתי קידשו את היום הראשון בחודש תשרי כדי שידעו בוודאות באיזה יום יחולו יום הכיפורים וחג סוכות.[14] מבחינת ימי התענית – על פי השלוחים שיצאו על חודש אב ידעו באיזה יום צום ט' באב, ובעקבות השלוחים של אלול ושל תשרי ידעו באיזה יום צום גדליה, ועל פי השלוחים של חודש אדר, ידעו גם באיזה יום תענית אסתר.

שאלה הגמרא (יח ע"ב): "וליפקו נמי אתמוז וטבת?" מדוע אין השלוחים יוצאים בחודשים טבת ותמוז כדי להודיע מתי קידשו בית דין את החודש ובהתאם לכך ידעו הכול באילו ימים צמים בצומות אלו, וכשם שיוצאים בחודש אב? תשובת הגמרא:

> דאמר רב חנא בר ביזנא אמר רב שמעון חסידא: מאי דכתיב "כה אמר ה' צבאות צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה" (זכריה שם). קרי להו "צום", וקרי להו "ששון ושמחה". בזמן שיש שלום – יהיו ל"ששון ולשמחה", אין שלום – "צום".
>
> אמר רב פפא: הכי קאמר: בזמן שיש שלום – יהיו "לששון ולשמחה", יש שמד – "צום", אין שמד ואין שלום, רצו – מתענין, רצו – אין מתענין.
>
> אי הכי, תשעה באב נמי? אמר רב פפא: שאני תשעה באב, הואיל והוכפלו בו צרות. דאמר מר: בתשעה באב חרב הבית בראשונה ובשניה, ונלכדה ביתר, ונחרשה העיר.[15]

---

13 בירושלמי (ראש השנה א, ד) בסוגיה המקבילה נאמר: "ויצאו אף על העצרת"? והתשובה: "עצרת חתוכה היא". עצרת היא תמיד חמישים יום לאחר הפסח, ואין הדבר תלוי במניין החודשים. התוספות (יח ע"א ד"ה על ניסן) כתבו דברים דומים אך לא ציינו שכך כתוב בירושלמי.

14 בגמרא (כא ע"א) מסופר שרבא היה רגיל לצום שתי יממות ברציפות את צום יום הכיפורים, בי' וב"א תשרי, כי לא היה בטוח באיזה יום חל הצום כי אולי עיברו את חודש אלול. התברר שפעם אחת הוא צדק ויום הכיפורים אכן חל ביום השני. בירושלמי (א, ד) מסופר שהיו בבבל עוד שנהגו כך, ורב חסדא אמר להם: "למה אתם מכניסין עצמכם לספק הזה? חזקה שאין בית דין מתעצלים בו", ואם היו מעברים את חודש אלול היו דואגים להודיע זאת. בהמשך מסופר שם על רב יצחק שלא היה בטוח ביום המדויק של יום הכיפורים וצם שתי יממות ברציפות, ולאחר הצום הוא רצה לאכול ונחתכו בני מעיו ומת. הנהגה זו לצום יומיים ביום הכיפורים נזכרה אצל רבנו יעקב (טור, אורח חיים סי' תרכד): "חסידים ואנשי מעשה באשכנז רגילין לעשות ב' ימים יום הכיפורים, שמתענין ב' ימים ולפעמים היה מהן עשרה והיו מתפללין בעשרה ככל סדר יום הכיפורים, וא"א הרא"ש ז"ל היה מוחה בידם", ראה שם בבית יוסף וברמ"א שהזכיר זאת ובנושאי כלים. נראה שזו הייתה הנהגה של חסידים ואנשי מעשה בלבד. הרמ"א (שם) כתב בשם האור זרוע: "ואין לנהוג בחומרא זו, משום דיש לחוש שיבא לידי סכנה".

15 בברייתא נזכרו רק האירועים הקשורים לחורבן. אך במשנה (תענית כו ע"ב) נזכר גם מה שהיה כשיצאו ממצרים: "בתשעה באב נגזר על אבותינו שלא יכנסו לארץ". גם בי"ז בתמוז אירעו כמה אירועים, הראשון גם הוא קרה כשיצאו ממצרים: "נשתברו הלוחות, ובטל התמיד, והובקעה העיר. ושרף אפוסטמוס את התורה והעמיד צלם בהיכל" (תענית שם). ובכל זאת חורבן שני הבתים באותו תאריך חמור יותר (יח ע"ב תוספות ד"ה הואיל). כאמור, האירוע הראשון שאירע בי"ז בתמוז הוא שבירת הלוחות בעקבות חטא העגל. אילו המתין העם למשה רבנו שישוב מההר והם לא היו חוטאים, היה יום זה אמור להיות יום חג, יום השלמת מתן תורה, וכפי שאמר אהרון הכהן לעם: "חג לה' מחר" (שמות לב, ה). כך גם בנוגע לחטא המרגלים בתשעה באב. לולא הוציאו המרגלים דיבת הארץ, היה זה יום חג ושמחה, יום קבלת הארץ על ידי העם. לפחות שני התאריכים הללו נועדו מתחילה להיות ימי שמחה, ועל כן כוונת הנביא זכריה היא

רב חנא בר ביזנא בשם רב שמעון חסידא אמר שבזמן שיש שלום הימים הללו הם לששון ולשמחה, ובזמן שאין שלום צמים בהם. אם כן, מדוע לא יצאו השלוחים להודיע על טבת ותמוז? רב פפא הסביר שדברי רב שמעון חסידא מתייחסים לשלושה מצבים:

א. בזמן שיש שלום – יהיו לששון ולשמחה.

ב. בזמן שיש גזרת שמד של המלכות – יהיו ימי צום, וחובה להתענות בהם.

ג. בזמן ביניים שאין גזרת שמד ואין שלום: רצו – מתענין, רצו – אין מתענין.

המשנה עסקה במצב השלישי וכיוון שאין חובה להתענות במצב כזה, אין טורחים לשלוח שליחים. שאלה הגמרא, אם כך מדוע על חודש אב שולחים? תשובת הגמרא היא שתשעה באב שונה מהצומות האחרים הואיל והוכפלו בו צרות. הוכפלו במובן של ריבוי, צרות רבות אירעו בו, וכדברי הברייתא "בתשעה באב: חרב הבית בראשונה [הבית הראשון], ובשניה [הבית השני], ונלכדה ביתר, ונחרשה העיר ירושלים".

מהו "השלום" המדובר שאז אין צמים והימים הם ימי ששון ושמחה? בדברי ראשונים יש מנעד; יש שכתב שהשלום יהיה בימות המשיח, ויש שכתב שהשלום הוא שיד האומות לא תהיה תקיפה על ישראל.

הרמב"ם (הל' תעניות ה, יט) כתב שהשלום המדובר הכוונה לימות המשיח:

> כל הצומות האלו עתידים ליבטל לימות המשיח. ולא עוד אלא שהם עתידים להיות ימים טובים וימי ששון ושמחה שנאמר "כה אמר ה' צבאות צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה ולמועדים טובים, והאמת והשלום אהבו".[16]

הרמב"ם (הל' מלכים יא, א) תיאר את שיהיה בימות המשיח:

> המלך המשיח עתיד לעמוד ולהחזיר מלכות דוד ליושנה לממשלה הראשונה, ובונה המקדש ומקבץ נדחי ישראל, וחוזרין כל המשפטים בימיו כשהיו מקודם, מקריבין קרבנות, ועושין שמטין ויובלות ככל מצותה האמורה בתורה.

הרמב"ם (הל' תשובה ט, ב) כתב בקצרה על החזרת המלכות בימות המשיח:

> ימות המשיח הוא העולם הזה ועולם כמנהגו הולך אלא שהמלכות תחזור לישראל, וכבר אמרו חכמים הראשונים אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שיעבוד מלכיות בלבד.

שימים אלו ישובו להיות ימי שמחה כפי שהיו אמורים להיות. ראה: הרב חיים יוסף דוד אזולאי, החיד"א (נחל קדומים, שמות לב, ה); הרב צדוק הכהן מלובלין (פרי צדיק – דברים, לחמישה עשר באב, אות א): הרב אריה יהודה לייב אלתר (שפת אמת – במדבר, פרשת בלק, שנת תרמח); הרב שמואל בורנשטיין (שם משמואל – במדבר, פרשת פינחס, שנת תרעו).

16 הרמב"ם (הל' תעניות ה, א-ד) פירט את ארבעת הצומות, ואחר כך כתב (שם ה): "ונהגו כל ישראל בזמנים אלו להתענות. ובשלושה עשר באדר..." כך גרס הרב וידאל די טולושא (מגיד משנה שם), ולפיו המשפט: "ונהגו..." מתייחס להלכות הקודמות, וכך פירש: "תלה רבינו ענינן במנהג לפי שנתבאר בגמרא שם. שבזמן שיש שלום דהיינו לכשיבנה בית המקדש הן לששון ולשמחה, אין שלום ואין גזרה ידועה על כל ישראל – רצו מתענין רצו אין מתענין חוץ מתענית תשעה באב הואיל ונכפלו בו צרות. ועכשיו נהגו הכל כמ"ש רבינו, והרי הן חובה על כל ישראל עד שיבנה בית המקדש". אך במהדורות המדויקות (מהד' הרב שבתי פרנקל; הרב יוסף קאפח – מכון מש"ה; הרב נחום רבינוביץ' – יד פשוטה; הרב יצחק שילת – רמב"ם מדויק) הגרסה ברמב"ם היא: "ונהגו כל ישראל בזמנים אלו להתענות בשלושה עשר באדר", ואם כן ארבעת הצומות אינם תלויים במנהג. הרב יוסף קאפח (שם) כתב על דברי המגיד משנה הללו: "ואין דבריו נכונים בדעת רבינו".

בהלכות מלכים פרט הרמב"ם במה בא לידי ביטוי היות המלכות בידי עם ישראל. ימות המשיח הם ביטוי לשלמות: מלכות בית דוד וריבונות, בניין המקדש והעבודה בו, קיבוץ הגלויות וחידוש מלא של מצוות שמיטה ויובל. ימות המשיח נועדו "לשום שלום בעולם" (שם יב, ב), "ובאותו הזמן לא יהיה שם לא רעב ולא מלחמה, ולא קנאה ותחרות" (שם ה).[17] אשר על כן רק אז יתבטלו הצומות הללו, ויהיו לימי שמחה.[18]

אמנם הרמב"ם לא כתב באופן ברור באיזה מצב טרם ימות המשיח "רצו מתענין, רצו אין מתענין", אך ממה שכתב (הל' תעניות ה, א) שבימי הצומות הללו "כל ישראל מתענים בהם מפני הצרות שארעו בהן", נראה שזהו ביטוי לכך שעם ישראל לדורותיו "רצו" ולכן "מתענין" עד שיתבטלו הצומות בימות המשיח, וכדבריו (הקדמה למשנה תורה, אחרי מניין המצוות): "ויש מצוות אחרות שנתחדשו אחר מתן תורה וקבעו אותן נביאים וחכמים, **ופשטו בכל ישראל**, כגון מקרא מגלה ונר חנוכה ותענית תשעה באב".[19] אמנם הרמב"ם ציין רק את תשעה באב, אך נראה שכוונתו היא לכל הצומות וציין את תשעה באב רק בשל היותו הצום החמור ביותר.

רבנו חננאל (יח ע"ב) כתב:

> בזמן שיש שלום, כלומר כל זמן שבית המקדש קיים – יהיה לששון ולשמחה. יש גזרה – צום. אין גזרה ואין שלום כגון עתה בזמן הזה – רצו מתענין רצו אין מתענין.

---

17 רבנו יעקב (טור, אורח חיים סי' תקנט) כתב שתשעה באב נקרא מועד, וכך כתב גם הרמ"א (שולחן ערוך שם, ד), ובשל כך אין אומרים תחנון וסליחות בתשעה באב ואין נפילת אפיים. תשעה באב נקרא מועד בשל האמור בפסוק: "קרא עלי מועד" (איכה א, טו). נראה ש"מועד" הכוונה למועד העתידי, שהרי יום זה אמור להיות "למועדים טובים" כאמור בנבואת זכריה, וכאמור בתוספתא (תענית ג, יג): "אותן ימים עתידין להיות ימים טובים לישראל שנאמר 'כה אמר ה' צום הרביעי...'". הראי"ה קוק (אגרות הראיה ג, אגרת תשעח, עמ' מה) כתב על כך: "תחשף המועדיות הכמוסה של היום המר והנמהר יום שריפת בית מאווינו". ראה שם בהמשך דבריו. מו"ר הרב אברהם אלקנה כהנא שפירא (הגדה של פסח – היושבת בגנים [מהד' תשס"ח] עמ' צט) אמר בשם אחיינו הרב אליעזר שפירא, שיש לפרש את הברכה בליל הסדר בסוף המגיד: "כן ה' אלוקינו ואלוקי אבותינו יגיענו למועדים ולרגלים אחרים הבאים לקראתנו **לשלום**" על בסיס דברי הרמב"ם הללו, שבזמן שיש שלום יהפכו הצומות למועדים, וזו משמעות הברכה – מועדים ורגלים אחרים עתידיים הבאים לקראתנו לשלום.

18 בהמשך תיאר הרמב"ם (הל' מלכים יא, ד) את משמעות ימות המשיח ביחס לאומות העולם. לפיו, תפקיד הדתות האחרות היה ליישר הדרך למלך המשיח "ולתקן את העולם כולו לעבוד את ה' ביחד. שנאמר: 'כי אז אהפוך אל עמים שפה ברורה לקרוא כולם בשם ה' ולעבדו שכם אחד' (צפניה ג, ט). כיצד? כבר נתמלא העולם כולו מדברי המשיח ומדברי התורה ומדברי המצוות ופשטו דברים אלו באיים רחוקים ובעמים רבים ערלי לב והם נושאים ונותנים בדברים אלו ובמצוות התורה. אלו אומרים מצוות אלו אמת היו וכבר בטלו בזמן הזה ולא היו נוהגות לדורות ואלו אומרים דברים נסתרות יש בהם ואינן כפשוטן וכבר בא משיח וגלה נסתריהם. וכשיעמוד המלך המשיח באמת ויצליח וירום וינשא מיד הם כולן חוזרין ויודעים ששקר נחלו אבותיהם ושנביאיהם ואבותיהם הטעום". תיאורים מעין אלו נזכרים בנביא זכריה בפסוקים שאחרי הנבואה על הצומות שיהיו לששון ולשמחה (זכריה ח, כ-כג): "כה אמר ה' צבאות עד אשר יבאו עמים וישבי ערים רבות. והלכו יושבי אחת אל אחת לאמר נלכה הלוך לחלות את פני ה' ולבקש את ה' צבאות אלכה גם אני. ובאו עמים רבים וגוים עצומים לבקש את ה' צבאות בירושלם ולחלות את פני ה'. כה אמר ה' צבאות בימים ההמה אשר יחזיקו עשרה אנשים מכל לשנות הגוים והחזיקו בכנף איש יהודי לאמר נלכה עמכם כי שמענו א־להים עמכם". מעניין לציין שהביטוי "לחלות את פני ה'" מופיע בפסוקים פעמיים בלבד. כשבאה המשלחת מבבל (זכריה ז, ב), ובנבואה על אומות העולם בימות המשיח (שם ח, כא). המסר הוא שלא מספיק שיהודים ירצו לחלות את פני ה' אלא נדרש שכל העולם ירצה בזה.

19 כך הסביר הרב נחום רבינוביץ' (יד פשוטה, רמב"ם הל' תעניות, ה, א, עמ' שסד-שסו; "עשרה בטבת", נר לנתיבתי, עמ' 106-109) את שיטתו של הרמב"ם. דבריו עונים על שאלותיו של הרב יעקב מקרלין (שו"ת משכנות יעקב, אורח חיים סי' קמט) שעסק בפירוש דברי הרמב"ם. ראה גם: הרב מיכל זלמן שורקין ("בגדר חובת ד' תעניות בזמן הזה להרמב"ם והראשונים", הררי קדם, ב, סי' קלג).

לפי רבנו חננאל השלום הוא בניין בית המקדש. המצב בזמננו הוא שאין בית מקדש אך אין גזרות, ולכן "רצו מתענין רצו אין מתענין".[20]

הרמב"ן (כתבי הרמב"ן, תורת האדם, עמ' רמג [הוצאת מוסד הרב קוק]) כתב:

> יש שלום היינו בזמן שבית המקדש קיים יהיו לששון ולשמחה. אין שלום, כגון בזמן חורבן ואין שמד במקום ידוע בישראל, רצו רוב צבור ונסכמו שלא להתענות אין בית דין מטריחין עליהם להתענות, לפיכך אין שלוחין יוצאין, רצו רוב צבור להתענות מתענין.

הרמב"ן הוסיף ש"אין שלום" הכוונה היא שאין בית מקדש ואין ידוע על גזרות שמד במקום כלשהו על יהודים.[21] דברים דומים כתב הריטב"א (יח ע"ב):

> בזמן שיש שלום, כלומר שישראל שרויין על אדמתם ובית המקדש קיים, יהיו לששון ולשמחה. ואם אין שלום, שבית המקדש חרב ויש שמד על ישראל, דאיכא תרתי לגריעותא, שיהו צום גמור מגזירת נביאים הראשונים. ואם אין שלום וגם אין שמד, יהיה הדבר תלוי ברצון ישראל.

הריטב"א כתב גם כן ששלום הכוונה לבניין בית המקדש, והוסיף עוד שגם "ישראל שרויין על אדמתם" – עם ישראל ריבון בארצו ויושב בה בבטחה.[22] הביטוי "שרויים על אדמתם" מופיע בגמרא (מגילה ב ע"א) בהקשר להקדמת קריאת המגילה לימי הכניסה: "בזמן שהשנים כתיקנן, וישראל שרויין על אדמתן".

הרשב"א (יח ע"ב) כתב:

> בזמן שיש שלום יהיו לששון ולשמחה – פי' בזמן שיש שלום שישראל שרויין על אדמתן. אין שמד ואין שלום – בשישראל בארץ האויב, אלא שאין שמד, רצו מתענין רצו אין מתענין. ומסתברא אף על פי שהורגלו להתענות לא רצו עכשו להתענות אין מתענין.

הרשב"א לא כתב ששלום הוא בזמן שבית המקדש קיים. לפיו הקריטריון הקובע הוא היות ישראל שרויים על אדמתם. אין שלום הוא כשעם ישראל נמצאים בארץ האויב.

רש"י (ד"ה שיש שלום) כתב: "שאין יד הגויים תקיפה על ישראל". גם לפי רש"י לא מדובר במצב שבית המקדש בנוי, ואף לא במצב שישראל ריבוניים באדמתם. די שיד הגויים איננה תקיפה על ישראל, זהו מצב של שלום.[23]

---

20 דרשת הפסוק "בזמן שיש שלום יהיו לששון ולשמחה" נזכרה גם בהמשך הסוגיה כשהגמרא עסקה במחלוקת אמוראים אם בטלה מגילת תענית. שם אמרו רבי יוחנן ורבי יהושע בן לוי שבנוגע לצומות שנקבעו בהקשר לחורבן הבית "הני הוא דתלינהו רחמנא בבנין בית המקדש", ועל זה שאלה המשלחת מבבל אם צריך לצום, אך אין זה קשור לאירועים שאירעו בבית שני הרשומים במגילת תענית. רש"י (ד"ה דתלינהו) האריך לכתוב על בוא המשלחת לירושלים.

21 כך כתב גם רבנו יעקב (טור, אורח חיים סי' תקן) על פי הסבר הרב יוסף קארו (בית יוסף שם). ראה גם: אוצר הגאונים (ראש השנה, עמ' 32).

22 הריטב"א (מגילה ה ע"ב) כתב: "דיש שלום היינו שישראל שרויים על אדמתן" ולא הזכיר את בניין בית המקדש. דבריו מתייחסים לתקופת רבי יהודה הנשיא שחי לאחר החורבן שרצה לעקור ט' באב.

23 כך כתב גם רבנו ניסים (ר"ן, ד ע"ב בדפי הרי"ף); הרב מנחם המאירי (בית הבחירה, יח ע"ב). אמנם בנוגע לזמן בית המקדש השני כתב הרב מנחם המאירי (שם יח ע"א) ש"לא היו יוצאין על אב שהרי לא היה בו תענית". בחלק מימי הבית השני לא הייתה יד ישראל תקיפה, ואף על פי כן לא התענו. כאמור לעיל (הערה 20) רבי יוחנן ורבי יהושע בן לוי אמרו שקיומם של הצומות הללו תלוי בבית המקדש, ואם כן מדוע רש"י והרשב"א לא הזכירו זאת כלל? נראה שרש"י הבין שזו דעתם של רבי יוחנן ורבי יהושע בן

ממכלול דברי הראשונים עולה שיש מנעד רחב מהו "השלום" הצפוי שאז יתבטלו הצומות: ימות המשיח, בניין המקדש וללא גזרות שמד, עם ישראל ריבון בארצו, ואין יד האומות תקיפה על ישראל.

ה. הצומות בימי בית שני על חורבן בית ראשון

שאלת המשלחת שבאה מבבל לארץ ישראל הייתה בזמן שבית המקדש השני היה בשלבי הבנייה. לאחר שכבר נבנה הבית השני ובמשך כל תקופת עמידתו, האם המשיכו להתענות ולזכור את חורבן בית ראשון בתשעה באב ובצומות האחרים, או שלא צמו? הרמב"ם (פירוש המשנה, א, ג) כתב:

> ובבית שני לא היו מתענין לא עשירי בטבת ולא שבעה עשר בתמוז. אלא הרוצה יתענה או שלא יתענה, ולפיכך לא היו יוצאין על טבת ועל תמוז. אמר ה': "כה אמר ה' צבאות צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה". כאלו נתן הבחירה בידם באלו הימים אם רצו מתענין בהם או שלא יתענו. והיו מתענין תשעה באב אע"פ שהוא מסור לרצונם – מפני שהוכפלו בו צרות.

לפי הרמב"ם, העובדה שבית המקדש השני בנוי מאפשרת לבחור אם לצום בטבת ותמוז, הגם שאין מדובר על ימות המשיח ובמהלך תקופה זו היו גם שנים שעם ישראל היה משועבד לגויים. לפי הרמב"ם גם תשעה באב נתון לבחירה ולמרות זאת צמו כי זהו יום שהוכפלו בו הצרות.[24]

הרב שמעון בן צמח (שו"ת תשב"ץ, ב סי' רעא) כתב אחרת מהרמב"ם:

> אין ספק שתקנת נביאים בארבעה צומות לא היתה על זמן גלות בבל בלבד, אלא תקנה קבועה היתה כל זמן שהיה בית המקדש חרב אפילו יבנה ויחרב אחר כך. הצומות הללו קבועים הם לעולם שלא לגרוע מהם אפילו אחד מהם ולהוסיף עליהם גם כן מפני צרות כיוצא באלו לא ראה ב"ד בישראל לקבוע צומות אחרים. והראיה לזה שהרי בלא ספק בזמן בית שני היו "לששון ולשמחה",[25] וכשחרב הבית בשניה חזרו הצומות ההם כולם, כמו

לוי שהיו אמוראים בארץ ישראל, ואילו הדיון בסוגייתנו הוא על פי רב שמעון חסידא ורב פפא שהיו אמוראים בבבל, והם פירשו את הפסוק באופן שונה.

24 הרב שלמה גורן ("צום תשעה באב בימי הבית השני", מועדי ישראל, עמ' שמט-שנג) הסביר שצמו בתשעה באב בימי הבית השני על חורבן בית ראשון, כי בית שני "היה נראה עלוב לעומת תפארת הבית שבנה שלמה, והזקנים שזכרו את בית המקדש הראשון בכו מרוב צער עליו (עזרא ג, יב)". המשלחת שבאה מבבל שאלה אם "גדול יהיה כבוד הבית הזה האחרון מן הראשון" (חגי ב, ט) במובן זה שהוא לא ייחרב לעולם, ולבית זה התכוון הנביא יחזקאל (מג, י-יז). אך כשהבינו שהנביא יחזקאל ניבא על בית שלישי (רמב"ם הל' מעשה הקרבנות ב, יד) וכעת "בנוהו כבנין שלמה ומעין דברים המפורשים ביחזקאל" (רמב"ם הל' בית הבחירה א, ד) ובית זה עתיד להיחרב, הם צמו בימי בית שני על חורבן בית ראשון. דברים דומים ובקצרה כתב גם הרב יוסף דב סולובייצ'יק (בכה תבכה בלילה, עמ' 130). הוכחה נוספת לכך שבימי הבית צמו מופיעה בתוספתא (תענית ג, ו), שם אמר רבי אלעזר בר צדוק בנוגע ליום הקרבת קרבן העצים שאסור לצום ולהספיד בו, שהתנגש עם תשעה באב שבו צמים: "אני הייתי מבני סנאב בן בנימין וחל ט' באב להיות בשבת ודחינוהו לאחר השבת". אמנם ייתכן שהיו מציינים את יום קרבן העצים גם לאחר החורבן. ראה בעניין זה: הרב ראובן מרגליות ("קרבן עצים בתשעה באב", עוללות, עמ' 50-52).

25 במדרש (איכה רבה, פרשה ג) נאמר: "'ישיחו בי יושבי שער ונגינות שותי שכר' (תהלים סט, יג) אלו ישראל שהם יושבין בבתי כנסיות ובבתי מדרשות. ונגינות שותי שכר – מאחר שהן יושבין ואוכלין ושותין ומשתכרין בסעודת תשעה באב, יושבין וקוראים קינות ונהי באיכה". הרמ"א (שולחן ערוך, אורח חיים סי' תקנב, ט) ציין שממדרש זה יש ראיה לכך שיש להרבות בסעודה ראשונה שלפני תפילת מנחה בערב תשעה באב. הרב ישראל יהושע מקוטנא (ישועות מלכו, רמב"ם הל' מגילה ב, יח) כתב: "ועין מדרש איכה דמשמע בימי בית שני דהתשעה באב היה לששון ולשמחה, היו קורין איכה". כך כתב גם הרב דוד

> שמוכיח לשון התלמוד באחרון מתענית ובראשון מראש השנה (י"ח ע"ב). ולמה והלא בבית שני לא אירע כלום בטבת ובתשרי. וזאת ראיה שתקנת נביאים קבועה היתה לעולם.

לדבריו בזמן בית המקדש השני הצומות כולם היו לששון ולשמחה. בסוף דבריו הוא התייחס לדברי הרמב"ם וחלק עליו:

> ובפירוש המשנה להרמב"ם ז"ל ראיתי דברי תימא, שהוא מפרש שם שבימי המקדש היו מתענין באב. ומתני' ד"על ששה חדשים שלוחים יוצאים" דתנן "על אב מפני התענית" מפרש לה אף בזמן שבית המקדש קיים. ואי אפשר לפרש כן. [א] שהרי סיפא דמתני' קתני "ובזמן שביהמ"ק קיים יוצאין אף על אייר מפני תקנת המועדות" [צ"ל: מפני פסח קטן]. [ב] ועל המשנה בגמרא מוכח הכי דבזמן דאיכא שלום דהיינו בזמן שבית המקדש קיים הוו כלהו ששון, והיכא דליכא שלום ולא שמד דתליא מילתא ברצו הוא דאב מתענין בו משום דהוכפלו בו צרות. ואם בזמן שבית המקדש קיים היו מתענין באב, אם כן קרא דכתיב דהוי "ששון" מתי יהיה זה? ונראה שמה שכתב הרב ז"ל בזה, הוא טעות סופר![26] והמעיין בסוגיית הגמרא יבין זה כי מפורש הוא שם.

התשב"ץ הקשה שתי קושיות על הרמב"ם:

[א] בסיפא של המשנה נאמר: "וכשהיה בית המקדש קיים...", מכאן שהרישא של המשנה עוסקת בתקופה שלאחר החורבן, ושם נזכר שהיו יוצאים על אב. מכותרת המשנה ניתן להוכיח עוד כטענת התשב"ץ: "על שישה חודשים השלוחין יוצאין", משמע שזהו מספר חודשים קבוע. לאחר החורבן יצאו על ששת החודשים שנזכרו ברישא, ובזמן בית המקדש השני יצאו על אייר מפני פסח קטן ובמקום חודש אב, כי בזמן הבית השני לא צמו בתשעה באב על חורבן הבית הראשון. אמנם במשנה כתוב "אף על אייר" וניתן להסביר שבזמן שבית המקדש היה קיים השלוחים היו יוצאים על שבעה חודשים, וכך כנראה הבין הרמב"ם את דברי המשנה (הל' קידוש החודש ג, ט). התשב"ץ יפרש "יוצאים אף על אייר..." בהשוואה לזמן שבו בית המקדש חרב, אך אין מדובר על חודש נוסף. כאמור, לפי התשב"ץ, כותרת המשנה "על ששה חודשים השלוחין יוצאין" היא בזמן שבית המקדש קיים ולאחר החורבן.[27]

[ב] בזמן שבית המקדש קיים זהו מצב של "שלום" שאין מתענים בו. רק כשאין שלום ואין שמד, הצום תלוי ברצון ובבחירה, למעט תשעה באב שאז צמים מפני שהוכפלו בו הצרות. אם כדברי הרמב"ם, מתי יהיו הצומות ל"ששון"? מה ההגדרה של "שלום"? התשובה לקושיה זו של התשב"ץ היא שלפי הרמב"ם (הל' תעניות ה, יט) השלום שבו יתבטלו הצומות יהיה בימות המשיח, והיות בית המקדש קיים אין זה מספיק לבטל את הצומות.

נראה שהרמב"ם והתשב"ץ הסבירו באופן שונה את משמעות דברי רב פפא (יח ע"ב): "שאני תשעה באב, הואיל והוכפלו בו צרות, דאמר מר: בתשעה באב חרב הבית בראשונה ובשניה, ונלכדה ביתר, ונחרשה העיר". את שני ההסברים הללו של הרמב"ם והתשב"ץ ניתן ללמוד מדברי התוספות (יח ע"ב ד"ה הואיל) שהקשו:

שפרבר (שו"ת אפרקסתא דעניא, א, סי' מז) שבבית שני לא התענו בתשעה באב אך אמרו קינות אחרי הסעודה "והוא מפני שידעו דלא היה גאולה שלימה עדיין".

26 כך מופיע בכתבי היד של הרמב"ם, וכפי שמופיע בפירוש המשנה (מהדורת הרב יוסף קאפח), ואין זו טעות סופר. הרב חיים יוסף דוד אזולאי, החיד"א (מחזיק ברכה סי' תקנ, ב) הסכים לדברי התשב"ץ.

27 הרב מנחם המאירי (בית הבחירה, יח ע"א) לא גרס במשנה את המילה "אף": "וכשבית המקדש קיים היו יוצאין על אייר מפני פסח קטן ר"ל פסח שני, ומ"מ באותו זמן לא היו יוצאין על אב שהרי לא היה בו תענית". לפיו השלוחים יוצאים על שישה חודשים בלבד, בין בזמן הבית בין לאחר החורבן.

ביום שבעה עשר בתמוז נמי אירע חמשה דברים כדתנן בפרק בתרא דתענית (דף כו.).

מאחר שגם בי"ז בתמוז הוכפלו הצרות, השלוחים היו צריכים לצאת גם על תמוז? תשובות תוספות:

[א] אבל חורבן בית המקדש תקיפא טובא. [ב] ועוד, לא דמי לט' באב דצרה אחת הוכפלה בו.

לפי תשובה [א] התוכן של תשעה באב חמור יותר מכל הצומות מאחר שמדובר בחורבן הבית. אין להשוות זאת לשום צום אחר גם אם אירעו בו כמה דברים. "הוכפלו בו צרות" במובן האיכותי. לפי תשובה [ב] שני בתי המקדש חרבו באותו יום בהפרש של כמה מאות שנים. הברייתא שצוינה בגמרא נועדה להדגיש את העובדה שבית המקדש הראשון והשני חרבו באותו תאריך. "הוכפלו בו צרות" במובן הכמותי.

נראה להסביר שמשמעות שתי התשובות הללו בדברי התוספות היא מחלוקת הרמב"ם והתשב"ץ. לפי הרמב"ם "הוכפלו בו הצרות" במובן האיכותי, ועל כן גם כשנבנה בית המקדש השני יש לצום על חורבן בית המקדש הראשון. דברי הנביא על ביטול הצומות אמורים לעתיד לבוא לימות המשיח. ואילו לפי התשב"ץ "הוכפלו בו הצרות" במובן הכמותי, רק לאחר שאותה צרה קרתה פעמיים באותו תאריך, אז יש לצום בתשעה באב. אך כשהצרה הייתה פעם אחת בחורבן בית ראשון ונבנה לאחר מכן בית המקדש השני, אין לצום בתשעה באב על חורבן הבית הראשון. זה זמן שהוא "שלום", וכך יהיה לעתיד לבוא כשייבנה בית המקדש השלישי.[28]

הרב אריה יהודה לייב אלתר (שפת אמת, יח ע"ב) יישב את המחלוקת שבין הרמב"ם לתשב"ץ כך:

> בפירוש המשניות להרמב"ם כתב דבבית שני היו מתענין גם כן בט' באב. ונראה דמפרש דהא דאמרינן "בזמן שיש שלום יהיו לששון ולשמחה" היינו כשהמלכות ביד ישראל כדפירש"י, אבל כשהיו כפופין תחת יד אומות [דהיינו בימי מלכות פרס ובימי יון ק"פ שנה (כדאיתא בעבודה זרה ט ע"א)] אפילו בזמן המקדש, הוא בכלל רצו מתענין. ובזה אתי שפיר לשון "אף על אייר" דמשמע דגם על כל אלו דלעיל היו יוצאין... ובתשב"ץ (ח"ב סי' רעא) תמה על הרמב"ם הנ"ל שהבאתי, ולפי מה שכתבתי אין קושיא כלל.

לדברי השפת אמת שאלת הצומות בזמן שבית שני היה קיים, תלויה בריבונות של עם ישראל בארץ. הוא ציין לאמור בגמרא (עבודה זרה ט ע"א):

> מלכות פרס בפני הבית שלשים וארבע שנה; מלכות יון בפני הבית מאה ושמונים שנה; מלכות חשמונאי בפני הבית מאה ושלש; מלכות בית הורדוס מאה ושלש.[29]

בזמן שעם ישראל היו תחת ריבונות זרה – מלכות פרס ומלכות יוון – הם צמו, וזו כוונת הרמב"ם. ובזמן שהיו ברשות עצמם – מלכות בית חשמונאי ובית הורדוס – הם לא צמו, וזו כונת התשב"ץ. בהמשך דבריו כתב השפת אמת (יח ע"ב) שלפי הסברו את דברי הרמב"ם בפירוש המשנה:

---

28 דברים ברוח זו כתב גם הרב נחום לאם ("תשעה באב בימי בית שני", הלכות והליכות, עמ' קצ-קצא). לפיו זו גם מחלוקת בין הבבלי לירושלמי, מאחר שלפי הירושלמי (תענית ד, ה) פריצת החומה בבית ראשון הייתה גם כן בי"ז בתמוז, ואז יוצא שאותה צרה קרתה פעמיים, ובכל זאת יום י"ז בתמוז אינו חמור כמו תשעה באב. לדבריו הירושלמי סבר שצמים בתשעה באב מפני ש"חורבן בית המקדש תקיפא טובא".

29 משך תקופת בית חשמונאי ובית הורדוס הוא מאתיים ושש שנים. לזה התכוון הרמב"ם (הל' חנוכה ג, א) כשהסביר את מהות הקביעה לקיים את ימי חנוכה: "וחזרה מלכות לישראל יתר על מאתים שנה עד החורבן השני".

> דבבית שני נמי אחר שבטל מלכות חשמונאי והיו כפופין לאומות העולם נקרא אין שלום... אם כן צ"ע באמת למסקנא דגמ' בזמן שהיה המקדש קיים דהוי שמחה, למה לא יצאו שלוחים עליהם כמו שיצאו על חנוכה ופורים?

על דברי השפת אמת יש להעיר שכאמור לעיל לפי הרמב"ם "יש שלום" והצומות יתבטלו, יהיה זה רק בימות המשיח. העובדה שיש ריבונות ועם ישראל שולט על ארצו ואף שבית המקדש קיים, אין זה מספיק לבטל את הצומות. גם לשיטת התשב"ץ, מה שקובע שהימים יהיו ימי "שלום" ושלא יצומו בהם הוא היות בית המקדש קיים, ואין זה משנה מי הריבון. יש להעיר עוד שלא נזכר ברמב"ם ובתשב"ץ שהצום בימי הבית השני תלוי בשאלת הריבונות על הארץ.[30]

ו. רבי יהודה הנשיא ביקש לעקור תשעה באב

עד כה ראינו שקיימת אפשרות של ביטול הצומות – עצם שאלתם של חברי המשלחת, תשובת הנביא זכריה על ביטול עתידי שלהם ושיטת התשב"ץ שאכן לא צמו בזמן בית המקדש השני. אפשרות זו מחזקת את הכיוון שיש צורך לבחון בכל פעם אם הגיעה העת למימוש נבואת זכריה. גם אם אין מדובר על ביטול מוחלט של הצומות, אלא צמצום חומרתם ושינויים מסוימים, יהא זה ביטוי משמעותי לנבואת זכריה בדבר ביטול הצומות והיותם ימי ששון ושמחה.

בגמרא (מגילה ה ע"א-ע"ב) נאמר:

> אמר רבי אלעזר אמר רבי חנינא: רבי נטע נטיעה בפורים, ורחץ בקרונה של ציפורי בשבעה עשר בתמוז, וביקש לעקור תשעה באב ולא הודו לו.
> אמר לפניו רבי אבא בר זבדא: רבי, לא כך היה מעשה. אלא: תשעה באב שחל להיות בשבת הוה, ודחינוהו לאחר השבת, ואמר רבי: הואיל ונדחה – ידחה, ולא הודו חכמים.
> קרי עליה [רבי אלעזר]: "טובים השנים מן האחד" (קהלת ד, ט).[31]

רש"י (ד"ה בקרונה של צפורי) הסביר: "ביום השוק, בפרהסיא, בשעת הילוך קרונות. ולא הודו לו – מתשעה באב". בנוגע לרחיצה בפרהסיא ב"ז תמוז הסכימו איתו, אך לא הסכימו איתו במה שנוגע לעקירת ט' באב. תוספות (ד"ה ורחץ בקרונה) הקשו מסוגייתנו:

> ואם תאמר מאי איריא לרחוץ, אפילו לאכול נמי מותר, כדתניא בראש השנה (דף יח:) אין צרה ואין שלום רצו מתענין לא רצו אין מתענין?
> וי"ל דכיון דקבלוהו כבר אבותינו על עצמם, מסתמא גם הם קבלוהו.[32]

---

30 אחרונים נוספים תירצו כדברי השפת אמת: הרב יהושע פלק (פני יהושע, יח ע"ב); הרב ברוך פרנקל תאומים (אמרי ברוך, שם) ועוד. בביאור דברי הרמב"ם והתשב"ץ עסק בהרחבה ובעמקות רבה הרב נריה גוטל ("צום החמישי בתקופת בית שני", שלמי שמחה, סי' נ).

31 בירושלמי (מגילה א, א) נאמר: "רבי היה מפרסם עצמו שני ימים בשנה רוחץ בשבעה עשר בתמוז ונוטע נטיעות בפורים". בירושלמי (מגילה א, ד; תענית ד, ו; יבמות ו, ו) נאמר: "רבי בא בר זבדא בשם רבי חנינה: ביקש רבי לעקור תשעה באב ולא הודו לו. אמר לו רבי אלעזר: עמך הייתי ולא איתאמרת. אלא ביקש רבי לעקור תשעה באב שחל להיות בשבת ולא הניחו לו. אמר: הואיל ונדחה ידחה. אמרו לו: ידחה למחר".

32 במשנה (מגילה ה ע"א) נאמר שאם ט' באב חל בשבת הצום נדחה ליום ראשון. אין מקדימים הצום כי "אקדומי פורענות לא מקדמי". רש"י (ד"ה אבל זמן) כתב שהוא הדין בנוגע לי"ז בתמוז ולי' בטבת שחלים בשבת. "והאי דנקט תשעה באב – משום דהוכפלו בו צרות והכל מתענין בו, אבל שאר צומות, אמרינן במסכת ראש השנה (יח, ב): רצו – מתענין, רצו – אין מתענין".

רבי חי לאחר חורבן בית שני. הרומאים שלטו אז בארץ, ובכל זאת כתבו תוספות שיש להגדיר את המצב בימי רבי כ"אין צרה ואין שלום".[33] אם כך, שאלו תוספות, מה החידוש בכך שהוא רחץ בצום, הרי הוא היה רשאי אף לאכול? תשובת תוספות היא שאכן הוא היה רשאי גם לאכול, אך עם ישראל כבר קיבל על עצמו שלא לאכול ולשתות בצומות הללו. עדיין יש להסביר מדוע בימי רבי הוגדר המצב "אין צרה ואין שלום".

רבי אבא בר זבדא אמר לרבי אלעזר שרבי לא ביקש לעקור לגמרי את תשעה באב. אלא שבאותה שנה תשעה באב חל בשבת ונדחה ליום ראשון, וכיון שהצום נדחה ביקש רבי לעקור באותה שנה את הצום לגמרי, ועל כך לא הודו לו. אם הרחיצה בפרהסיה ביו"ז בתמוז הייתה באותה השנה, אזי גם מעשה זה היה בצום שאמור היה להיות בשבת ונדחה, ובהנחה שחודש תמוז באותה השנה היה חודש חסר. כך הסביר הרב יעקב עמדין (הגהות יעבץ, מגילה ה ע"ב). לפיו, אסור לרחוץ רחיצה של תענוג ביו"ז תמוז, אך רבי סבר אחרת:

> כיון דשרי מרחץ כל שכן אכילה ושתיה, שכל הצבור צריכין להם פשיטא דשרי. ומשום דרבי בימי אנטונינוס הוה ושלום היה לו מכל עבריו, להכי אורי עובדא בפרהסיא דאפילו מידי דתענוג שרי כי אין מתענין. ועוד נראה שזה היה גם כן באותה שנה שרצה לעקור ט' באב מפני שנדחה כדמסיק וגם י"ז תמוז נדחה, אז רחץ ביום ראשון והם הודו לו מחמת שנדחה.

תוספות (ד"ה ובקש) שאלו על דברי רבי אלעזר שאמר שרבי רצה לעקור לגמרי את תשעה באב ולא רק בשנה מסוימת:

> קשה היכי סלקא דעתך דהאי תנא [דרבי] היה רוצה לעקור ט' באב לגמרי, והא אמרינן (תענית דף ל:) "כל האוכל ושותה בתשעה באב אינו רואה בנחמה של ירושלים"? ועוד דהא "אין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חבירו אלא אם כן גדול הימנו בחכמה ובמנין" (משנה עדויות א, ה)?
>
> ויש לומר: [א] דלא רצה לעוקרו אלא מחומרא שיש בו יותר משאר תעניות. [ב] אי נמי יש לומר דרצה לעקרו מתשיעי ולקבעו בעשירי כדאמר ר' יוחנן (שם כט.) אילו הואי התם קבעתיה בעשירי.

לפי הסבר [א] רבי רצה לעקור את החומרות שיש בתשעה באב יותר מאשר בכל צום אחר; בתשעה באב מתחיל הצום מהלילה ונוהגים בו כל חמשת העינויים של יום הכיפורים. לפירוש זה התכוונה הגמרא "בקש לעקור" – בקש לצמצם. לפי הסבר [ב] רבי רצה לקבוע לדורות את הצום בי' באב, ביום שבו היה עיקר שריפת בית המקדש וכדברי ר' יוחנן (תענית כט ע"א), וחכמים לא הסכימו איתו.[34] לפירוש זה "בקש לעקור" – ביקש לדחות.

את הסיבה של רבי לצמצם את חומרתם של הצומות הסביר הגר"א (שולחן ערוך אורח חיים סי' תקנ, ב):

---

33 כך גם כתבו ראשונים נוספים: רמב"ן (כתבי הרמב"ן, תורת האדם, עמ' רמד [הוצאת מוסד הרב קוק]); רבנו ניסים (הר"ן, ה ע"א בדפי הרי"ף; יח ע"א); ריטב"א (יח ע"ב); הרשב"א, הריטב"א, פסקי הרי"ד (מגילה ה ע"ב) ועוד. ראה גם: הרב ישראל גוסטמאן ("כיום שנהרג בו גדליה", קונטרסי שיעורים – נדרים, סי' יג); הרב יעקב אריאל ("טיסה לארצות הברית בתשעה באב", שו"ת באהלה של תורה, ב, סי' עה).

34 בגמרא (תענית שם) אמר רבי יוחנן שלו הוא היה בתקופת החורבן, הוא היה קובע את הצום לי' באב מפני שרובו של בית המקדש נשרף בי' באב. למרות זאת חכמים קבעו את הצום בט' באב, מאחר שלפיהם יש עדיפות לקבוע את הצום בתחילת הפורענות. ראה בשיעור יא: התאריכים של הצום הרביעי, החמישי, השביעי והעשירי.

> ונראה שרבי עקר הג׳ צומות [י״ז תמוז, ג׳ תשרי, י׳ טבת] מאלו החומרות לפי שבימיו נחו ישראל מהצרות כידוע בש״ס וכמו שכתבו הגאונים. וזה שאמר ׳רחץ בקרונה...׳ שהוא עקרן מהדברים אלו. וביקש לעקור גם תשעה באב מאלו החומרות, ולרבי אבא בתשעה באב שחל בשבת מאלו הדברים, ולא הודו.

אכן מופיע בכמה מקורות תיאורים מיוחדים על היחסים המצוינים בין רבי לאנטונינוס, מילדות עד מותו של אנטונינוס.[35] כשאנטונינוס מת, אמר רבי (עבודה זרה י ע״ב): ״נתפרדה חבילה״. תוספות (מגילה ה ע״ב ד״ה והא רבי) הזכירו את האמור בגמרא (עבודה זרה שם) שאנטונינוס רצה לפטור את בני טבריה ממס לפי שהיו תלמידי חכמים.

הגר״א כתב שגם הגאונים ציינו קשר מיוחד זה ונראה שהוא כיוון לדברי רב שרירא גאון (איגרת רב שרירא, כיצד נכתבה המשנה, כ [תרגום עברי]), שכתב שלימים הטובים הללו ולקשר בין רבי לאנטונינוס הייתה השפעה על כתיבת המשנה:

> והנחילוהו לרבי מן השמים שהיו לו תורה וגדולה. והיו כפופין לו מכל המקומות כל השנים, כמו שאמרו (גיטין נט ע״א): ״אמר רבה בנו של רבא, ויש אומרים ר׳ הלל בנו של רבי ואלס: מימות משה ועד רבי לא מצינו תורה וגדולה במקום אחד״.
>
> ושקטו החכמים בימיו של רבי מכל שמד, משום האהבה שהיתה בין אנטונינוס ורבי, והסכים [רבי] לסדר ההלכה כדי שיהיו גורסים רבותינו כלם, פה אחד, ולשון אחד, ולא שיגרוס כל אחד ואחד לשון לעצמו... ובימיו של רבי בנו של רשב״ג עלה הדבר בידו וסדרם וכתבם, והיו דברי המשנה כ[אלו] משה מפי הגבורה אמרן, וכאות וכמופת הם דומים, ולא מלבו חברם, אלא אותם דברים שהיו גורסים אותם ראשונים שלפניו.[36]

ייתכן אם כן, שרבי רצה לתת ביטוי לאותה מנוחה מהצרות בתקופתו, וניסה לעשות זאת על ידי צמצום החומרות של הצומות. אין אפשרות לקבוע יום טוב חדש רק בשל קשריו הטובים עם השלטונות והטובה שצמחה מזה לכלל, אך אפשר להקל מעט בצום. נראה שבשל כך הוא אף ביקש לעקור את תשעה באב (ע״פ ההסברים שהבאנו לעיל), אך לכך לא הסכימו איתו, אם כי הסכימו למעשיו בי״ז בתמוז. ייתכן שהייתה זו הסכמה שבשתיקה, מאחר שלא כתוב בצורה חיובית ביחס לי״ז בתמוז ולפורים שהודו לו. אמנם לאחר מות רבי נאמר (תוספתא סוטה טו, ג; ירושלמי סוטה ט, טז; סוטה מט ע״ב): ״משמת רבי – הוכפלו צרות״, אך בימיו היה טוב ולכן ביקש לשנות את אופי הצומות. ייתכן עוד שגם רבי התכוון לעשות זאת רק בשנה מסוימת, במיוחד על פי הסברו של רבי אבא בר זבדא שמדובר על שנה שבה תשעה באב נדחה, וכאמור לעיל אם המעשה בקרונה של ציפורי היה באותה שנה, אזי גם שבעה עשר בתמוז נדחה באותה שנה. אם כן, היה זה ביטוי חד־פעמי, שיבטא את התחושה הטובה שהייתה בימיו, ואולי גם מסיבות נוספות. אף על פי כן לא הודו לו ולא קיבלו את דבריו.[37]

---

35 ראה בגמרא (עבודה זרה י ע״א-ע״ב; סנהדרין צה ע״א-ע״ב); בירושלמי (סנהדרין י, ה); במדרשים (בראשית רבה יא, ד; תנחומא, פרשת מקץ ט).

36 הרב ישכר תמר (עלי תמר, מגילה א, א) הפנה לדברי רב שרירא הללו.

37 הרב יעקב בצלאל ז׳ולטי (שו״ת משנת יעב״ץ, אורח חיים סי׳ מו [עמ׳ קמו]) הסביר שבגמרא (יבמות עט ע״א-ע״ב) סבר רבי שההלכה שמקריבים אף על פי שאין בית (זבחים סא ע״א) כוונתה שחייבים לעשות זאת, ואין זו רק מתן אפשרות. אף על פי שבימי רבי כבר לא היה מזבח, הואיל ויש חובה הרי זה נחשב כאילו בית המקדש קיים, ולכן חלק על עצם תקנת תשעה באב. על דברים אלו יש להעיר שכל ההלכות הללו לא נזכרו כלל בגמרא במגילה שם, והן מסברה. חסרונו של בית המקדש איננו רק חסרונו הפיזי,

ז. הצומות עם שיבת עם ישראל לארצו

לעיל ציינו מנעד בעמדות הראשונים בדבר הקריטריונים הנדרשים לזמן "שלום" שאז הצומות יהיו לששון ולשמחה, ולזמן שבו "רצו מתענין, רצו אין מתענין". הרמב"ם (הל' תעניות ה, א) כתב על ימי הצומות הללו: "יש שם ימים שכל ישראל מתענים בהם מפני הצרות שארעו בהן". "יש שם" – זו המציאות שהתקבלה שעם ישראל קיבל על עצמו לצום צומות אלו.[38] גם רבנו יעקב (טור, אורח חיים סי' תקנ) פסק:

> והאידנא רצו ונהגו להתענות. לפיכך אסור לפרוץ גדר, וכל שכן בדורותינו. הלכך הכל חייבין להתענות מדברי קבלה ומתקנת נביאים.[39]

כך פסק גם הרב יוסף קארו (שולחן ערוך שם):

> הכל חייבים להתענות ארבע צומות הללו, ואסור לפרוץ גדר.

בדבריו הוא השמיט את המילים: "וכל שכן בדורותינו". אמנם לגוף העניין אין זה משנה, כי בכל מקרה יש לצום ואין לבטל הצומות. הרב ישראל מאיר הכהן מראדין (משנה ברורה שם ס"ק א) הסביר:

> ואסור לפרוץ גדר – ר"ל אף על גב דמסקינן בגמרא דבזמן דאין מצוי גזירות עובדי כוכבים על ישראל תלוי הדבר ברצון ישראל, דהיינו אם רצו רוב ישראל והסכימו שלא להתענות בהג' צומות הרשות בידן, כתבו הפוסקים דעכשיו כבר רצו וקבלו עליהן כלל ישראל מדור דור ואסור לפרוץ גדר.[40]

עם זאת, לאחר תקופה ארוכה של גלות היו שדנו אם בכל זאת הגיעה העת שהצומות יתבטלו וייהפכו לימי ששון ושמחה. להלן כמה מקורות בעניין זה, מתקופת שלטון המנדט הבריטי, מקום המדינה ולאחר מלחמת ששת הימים.[41]

ולא רק חסרונו של המזבח. יש להעיר שלא נראה שמתחושה כאילו בית המקדש קיים יוסקו כאלה מסקנות.

38 רבנו ניסים (ר"ן, יח ע"ב) כתב: "ראיתי לרמב"ם ז"ל בפ' ה' מהלכות תענית שלא הזכיר בצומות הללו רצו כלל". אכן הרמב"ם לא כתב את הביטוי "רצו", אך כאמור, מדבריו כאן נראה שעם ישראל רצה וקיבל על עצמו את התעניות הללו.

39 דברי הטור מבוססים על דברי הרמב"ן (תורת האדם, עמ' רמג [הוצאת מוסד הרב קוק]). גם רבנו ניסים (ר"ן, ה ע"א בדפי הרי"ף; יח ע"ב), הרב אהרון הכהן מנרבונא (אורחות חיים, הל' תענית סי' יח) והרב דוד אבודרהם (ספר אבודרהם, הלכות תעניות) ציינו לדברי הרמב"ן הללו.

40 כך ציינו שם גם הרב יעקב סופר (כף החיים שם ס"ק ג), הרב יצחק יוסף (ילקוט יוסף שם) ועוד. הראי"ה קוק (עץ הדר השלם, אות לד, עמ' קסו) כתב: "כיוון שרצו וקבלו כבר אסור לעשות באופן אחר, וכהאי גוונא (ראש השנה יח ע"ב) בד' צומות כשאין גזירה ואין שלום, רצו מתענין רצו אין מתענין, דכשרצו כבר הקבע חובה, וכן דעת טור (אורח חיים סי' תקן)".

41 זלמן בן טובים ("לדמותו הרוחנית", זכרון מאיר – ספר היובל לרב יעקב מאיר, עמ' 85) סיפר על הרב יעקב מאיר, שהיה אחר כך הראשון לציון יחד עם הראי"ה קוק, שבהיותו באונייה בדרכו לארץ ישראל מסלוניקי בקיץ תרע"ט, היה תשעה באב, והרב מאיר דן בשאלה "אם על פי דין צריך להתענות בצום הלאומי, כיון שלפי הצהרת בלפור ודבר המלך הבריטי הננו חוזרים לארץ אבותינו שתהיה בית לאומי ליהודים, והרי יום הנחמה אחרי החורבן כבר הגיע. מובן שהרה"ג יעקב מאיר נטה להחמיר וצם באותו יום, אבל עצם התעוררות לרעיון כזה מעידה על התלהבותו הנפרזת לתחית עמו וארצו".

עם מינויו של הרברט סמואל, שהיה יהודי, לנציב עליון בריטי בארץ, השיב הראי״ה קוק תשובה בדבר ביטול הצומות:

> ב״ה יום י״ט לחדש תמוז תר״פ[42] [שנה ראשונה לאחינו הנציב העליון של ארץ ישראל, מר אליעזר בן מנחם סיר הרברט סמואל יר״ה].[43] שלום וברכה.
>
> לכבוד ידידי הישיש הנכבד, מלא צפיית ישועה לעם ה׳ ונחלתו מו״ה יעקב צבי זיסלמאן נ״י.[44]
>
> מכתבו היקר קבלתי, ורגשות ששונו בתשועת ה׳ אשר הפליא לעשות עמנו, ביסוד גאולתנו במינויו העליון של אחינו השר הגדול שליט״א, מלאה את שמחת לבבי, בראותי כי גם זקני הדור מרגישים וחשים את אור הישועה, וזה הוא סימן יפה לבית ישראל ותחייתו. אמנם במה שנוגע לסגולת הצומות, חושב אני כי עד אשר יכונן ה׳ את בית מקדשנו החרב לעינינו, בהר מרום הרים, לתפארת לעיני כל העמים, אי אפשר לנו לבטל אותם. וכאשר יאיר ה׳ לנו באור ישועתו הכוללת, ייהפכו הצומות כולם לששון ולשמחה ולמועדים טובים, ואור הישועה הגמורה, ופאר משיח צדקנו ובניין בית מקדשנו יבואו לנו על ידי מה שלא נשכח את בית אלוקינו ואת אחיו כולם, כל עם ה׳ הנמצאים במיצר, ונשתתף בצערם ויגונם על ידי צומי תעניתנו כמאז, ויחד עם זה נתאמץ לרומם בארצנו הקדושה את קרן הקודש, ברוח טהור מלא אמונת אומן בדבר ה׳ הנאמן לעולם, ובהודות לה׳ על חסדו ואמתו.

מינוי יהודי כשליט בארץ, אמנם כבא־כוח השלטון הבריטי, נראה כיסוד הגאולה וכאור הישועה. התאריך ״שנה ראשונה לאחינו הנציב העליון״ מזכיר את שמופיע בגמרא (יח ע״ב) בנוגע לכתיבת שטרות: ״וכך היו כותבים: בשנת כך וכך ליוחנן כהן גדול לאל עליון״. תוארו של הרברט סמואל כנציב העליון מופיע כפעולה: ״מינויו העליון״. אך עם כל הערך והחשיבות ואף השמחה בדבר, הצומות יתבטלו רק כשבית המקדש ייבנה והגאולה תהיה שלמה בכל המובנים.

עם קום מדינת ישראל עלתה שוב השאלה אם יש לשנות את מעמד הצומות או אף לבטלם. רבנים מתורכיה ומאלג׳יר פנו בעניין זה לרבנות הראשית לישראל, שפרסמה תשובה קצרה בעיתונות (כ״ג תמוז תש״ט):

> לשאלת הרבנות הראשית באיסטנבול (טורקיה) ובקונסטנקשן (אלג׳יריה) אם לאחר התכוננות מדינת ישראל, לא נתבטל צום תשעה באב, השיב כ״ג הרב הראשי לא״י הריא״ה הרצוג והרבנות הראשית לישראל תלגרפית כדלקמן: ״צום תשעה באב, יסודו בחורבן בית המקדש, ולא נתבטל לא הוא ולא יתר הצומות״.[45]

---

42 מר הרברט סמואל, הנציב העליון הבריטי, התחיל לכהן בתפקידו בארץ ביום חמישי ט״ו בתמוז תר״פ, ארבעה ימים בלבד (!) לפני כתיבת מכתב זה של הראי״ה קוק. ייתכן שכניסתו לתפקיד בסמיכות לתאריך מיוחד כל כך, י״ז בתמוז, עוררה את השואל. תשובתו של הראי״ה קוק היא מיום י״ט תמוז, למחרת יום הצום שנדחה באותה שנה משבת י״ז בתמוז ליום ראשון י״ח בתמוז.

43 מכתב זה מופיע אצל הראי״ה קוק (אגרות הראיה, ד, עמ׳ סו) וכן אצל הרמ״צ נריה (מועדי הראי״ה עמ׳ תקמד) בהשמטות קלות. שורה זו המוקפת בסוגריים מרובעים מופיעה שם. בשנת תשע״ח יצא הספר: אגרות הראיה, שנים תר״פ-תרפ״א, ואיגרת זו מופיעה באגרת קמט. שם נכתב שמשפט זה המוקף בסוגריים מרובעות מופיע בספר: תפארת יעקב (עמ׳ 5), ספרו של שואל השאלה, הרב צבי זיסלמאן, אך משפט זה ובו מניין השנים ״שנה ראשונה...״ איננו מופיע באיגרות אחרות של הראי״ה קוק. אמנם הביטוי ״ירום הודו״ בנוגע להרברט סמואל מופיע בכמה איגרות.

44 הרב צבי זיסלמאן היה מזקני יפו, וכנראה הכיר את הראי״ה קוק מהשנים שבהן כיהן הראי״ה קוק כרבה של יפו. בספרו (לעיל הע׳ 43) הוא כתב שמכתב זה הוא: ״תשובה על שאלתי אותו 'האבכה בחודש החמישי'״. שם (עמ׳ 6-7) מופיעים עוד שני מכתבים שהראי״ה קוק כתב לו.

45 הרב שמואל כ״ץ (״ממסמכי הרבנות הראשית משנות קום המדינה״, תחומין, יח, עמ׳ 488).

הרב יהודה גרשוני (קול צופיך, עמ' רכא-רכה) דן אף הוא בשאלה: "האם עצמאות ישראל כוחה לבטל ד' התעניות?". הוא עיין בהרחבה בסוגית הגמרא (ראש השנה יח ע"א-ע"ב) ובשיטות השונות בדברי הראשונים כפי שהסברנו לעיל. בסוף דבריו הוא כתב: "איך שלא יהיה, בנין בית המקדש האחרון יהיה אחרי שיד ישראל תהיה תקיפה על האומות, ויתבטלו הצומות לכל השיטות".[46]

לאחר מלחמת ששת הימים נשאל הרב צבי יהודה הכהן קוק (שיחות, מועדים, ב, יום ירושלים – תשכ"ח, עמ' 300) בנוגע לביטול הצומות:

> בצומות שנצטוינו על ידי הנביאים אין יד שיכולה לגעת. אנו נמצאים בתוך תהליך היסטורי של גאולת ישראל, וכל זמן שלא יקומו נביאים בישראל או סנהדרין גדולה, הרואים את הדברים בשלמותם, אין לנו רשות לקצץ ולשנות דברים חלקיים. יש להבין שהצומות היום, הם המשך של שורש הצער של העבר על חורבן בית המקדש, והדברים כואבים עד עצם היום הזה. צריך לראות את יד ה' במעשים שקרו לנו בימים אלה. יש לצום ולהתאבל על חורבן בית במקדש והגלות, ויחד עם זה לראות ולהכיר את אור הישועה שהולכת וזורחת בימינו.[47]

ואכן כן, הצער על חורבן בית המקדש ועל החסר בשלמות הגאולה, מקדש, סנהדרין, מלכות ונבואה, מקבל את ביטויו בימי הצומות הקבועים, אך יחד עם זאת נקבעו בדורנו גם ימי שמחה והלל על אותם צעדים חשובים במצעד הגאולה והישועה. יום העצמאות שנקבע עם קום מדינה על הנס שבחידוש עצמאותנו וחזרת הריבונות לידינו, ויום ירושלים על נסי המלחמה ושובנו לחבלי ארצנו הנוספים שחסרו לנו, ובמיוחד לירושלים.

הרב חיים דוד הלוי (שו"ת עשה לך רב, א, סי' יג) השיב לשאלה זו:

> כי אף שזיכנו ה' לימי ראשית צמיחת גאולתנו, בעצמאות מדינית, הלא ברור שאין זו סוף גאולת ישראל, עד שנזכה לביאת המשיח ולבנין בית המקדש. אדרבא, דוקא עתה כשכבשנו את הר הבית כיבוש צבאי, ובכל זאת מנועים אנו מבחינת ההלכה להכנס אל המקום הקדוש, ולעבוד בו את עבודת הקדש, וכל שכן בראותנו שם שועלים מהלכים בו, מה טעם לחשוב על ביטול הצום?[48]

לפי הרח"ד הלוי ביטול הצומות יהיה בבוא המשיח ובבניין המקדש. לפיו, לא רק שאין כיום בית מקדש, אלא שאנו מנועים מבחינה הלכתית להיכנס למקום הקודש, ואויבי ישראל עדיין שולטים שם. כיוון שכך אין מקום ואין טעם לעסוק בשאלת ביטול הצומות.

---

46 בדבריו שם הוא פירש את שיטת הרמב"ם כך: "הכל תלוי אם אין יד העכו"ם תקיפה על ישראל, וזה מספיק לבד שיקרא בזמן שלום יהיה לששון ולשמחה, אבל בית המקדש בנוי אינו פועל כלום להקרא זמן שלום, וזה ברור בסברת הרמב"ם". כאמור, לדברינו שיטת הרמב"ם היא ששלום הוא בימות המשיח כשיד ישראל תקיפה והמקדש בנוי וכפי שכתב הרמב"ם (הל' תעניות ה, יט).

47 כך גם הודיעה הרבנות הראשית לישראל בג' במנחם אב תשכ"ז (הרבנות הראשית לישראל – 70 שנה ליסודה, ג, עמ' 1389), והרב איסר יהודה אונטרמן חזר על כך שוב בח' במנחם אב תשכ"ט (שם, עמ' 1397). הרחבה בעניין זה ראה שם (ב, עמ' 970 הערה 8).

48 בחודש תמוז תשל"ו נחטף מטוס לאנטבה והיו בו נוסעים יהודים רבים. במבצע צבאי אמיץ ומיוחד, שהיו בו תעצומות עוז וגבורה, שוחררו החטופים על ידי צה"ל. הרב חיים דוד הלוי (שו"ת עשה לך רב, ב, סי' לט) נשאל בעקבות כך על נוסח תפילת "עננו" הנאמרת בימי צום: "איך נאמר 'בצרה גדולה אנחנו' וכו'? תמיהני. וכי נצחון אנטבה גדול מנצחון מלחמת ששת הימים? ועדיין אנו בצרה, ועדיין נכונים לנו קשיים מדיניים, ואפילו מערכות צבאיות קשות נכונות לנו עד לגאולה השלימה. וכל זמן שלא בא משיח צדקנו עדיין מתענים אנו על הצרות שאירעו לאבותינו 'ולנו', ממש כדברי הרמב"ם בהלכות תענית פרק ה' הלכה א' עיין שם".

הרב נחום רבינוביץ' ("עשרה בטבת", נר לנתיבתי, עמ' 106-109) שלל את ביטול הצומות ולפחות את ביטול צום עשרה בטבת, בשל קביעת הרבנות הראשית את יום זה כיום הקדיש הכללי:

> לדעת הרמב"ם מצב של שלום יהיה רק בימות המשיח. שלום עולמי ואין פחד מאויבים ואין מלחמות... ולכאורה [כיום] היה אפשר לטעון שאם אין שמד, הדין הוא "רצו מתענין, רצו אין מתענין". אולם בכל הנוגע לי' בטבת ודאי שאין הדבר כן. אחרי החורבן הגדול באירופה שבו הושמד שליש מעמנו, קבעה מועצת הרבנות הראשית את עשרה בטבת כיום הקדיש הכללי לזכר קרבנות השואה. וברור שלשימור זיכרון השואה הנוראה, יש חשיבות רבה. ממילא כל עוד אין שלום בין האומות, לא ניתן לומר שהצום הזה, שהוקדש לזכרון קדושי עם ישראל שנהרגו בשואה, יהיה תלוי ברצון אישי. חז"ל אמרו על ט' באב שצמים בו מפני שנכפלו בו הצרות, וכיום אנו חייבים לומר את אותו דבר על י' בטבת, שאינו מזכיר את המצור על ירושלים בלבד, אלא גם את זיכרון קרבנות השואה, לכן יש חשיבות יתירה לצום זה. הניסים והנפלאות שראינו מאז, והעובדה שהקב"ה החזירנו לארצנו, צריכים לעודד אותנו שיש ענין מיוחד במינו בתענית זו. תענית זו נעשתה גם זכר לאסון הגדול ביותר בתולדות עם ישראל. וממילא אין להקל בתענית זו, עד שנזכה לאותם ימים שעליהם נאמר "והאמת והשלום אהבו".

כאמור, לדברי הרמב"ם הצומות יתבטלו רק בימות המשיח. אך בשל השואה האיומה והחורבן הגדול שהיה במלחמת העולם השנייה שבה נשמדו ונרצחו שישה מיליון יהודים, ובשל הקביעה של הרבנות הראשית את יום עשרה בטבת כיום הקדיש הכללי, יש ליום זה משקל רב יותר ולכן ודאי שיש לצום בו. יש להעיר שהיו גם הצעות אחרות בדבר התאריך לקביעת יום הקדיש הכללי ולאו דווקא ביום צום שכבר קבוע בלוח השנה, וכן לא קרה משהו חריג ומסוים בימי השואה דווקא בתאריך זה.[49]

ממכלול תשובות אלו נראה שמוסכם שגם כיום עם תקומת מדינת ישראל עדיין יש לצום בצומות אלו שהם זכר לחורבן, ועוד לא הגיעה עת מימוש נבואת הנביא זכריה שימים אלו יהיו לששון ולשמחה ויתבטלו.[50]

---

49 על ההליך ההיסטורי של קביעת יום הקדיש הכללי ראה: הרב יהודה שביב (זכרון לשואה", הרבנות הראשית לישראל – שבעים שנה לייסודה, ב, עמ' 445-451), הרב ישעיהו שטיינברגר ("עשרה בטבת – יום השואה שהפך להיות יום הקדיש הכללי", אישי יובל, עמ' 443-445). מאז שנקבע יום הקדיש הכללי בשנת תש"ט, מתברר שיום זה מצוין בעיקר בציבור הדתי־לאומי במסגרת בתי הכנסת – בלימוד משנה, באמירת פרקי תהלים ותפילת "אל מלא רחמים", וכן במערכת החינוך הדתית. מתמעטים גם ניצולי שואה שאומרים "קדיש" לזכר קרוביהם שלא נודע מקום קבורתם והתאריך שבו הם נהרגו, ומעטים מבני הדור השני והשלישי שממשיכים באמירת "קדיש" ביום זה. בציבור הכללי, האזכור של מאורעות השואה הוא ביום השואה והגבורה – כ"ז בניסן: טקסים ממלכתיים, תוכניות מיוחדות בתקשורת, תכנים מתאימים במערכת החינוך ועוד.

50 עוד בנוגע ל"ביטול הצומות" ובהקשר לתקומת מדינת ישראל כתבו גם: הרב חיים מנחם לויטס ("האבכה בחודש החמישי?", צמיחת גאולתנו, עמ' כ-כד); הרב דוד חיים שלוש ("היש לצום ארבע צומות בדורנו?", שו"ת חמדה גנוזה, א, אורח חיים סי' כב); הרב יעקב אריאל ("דין תשעה באב בזמן הזה", שו"ת באהלה של תורה, ב, סי' עד); הרב שמואל דוד ("על חובת התעניות בזמן הזה", ברקאי, ג, עמ' 86-93); הרב ארי כהן ("תוקף הצומות בימינו לאור תחית ישראל בארצו", צהר, מג, עמ' 59-79).

סיכום

מדברי זכריה הנביא אנו למדים על עצם תקנת הצומות, וכן על ביטולם בעתיד והפיכתם לימי ששון ושמחה. צומות על אירועים הקשורים לחורבן בית ראשון, שבמרכזם צום תשעה באב על חורבן הבית, הם חידוש בעבודת ה'. מטרתם היא עיון למה קרה לנו הדבר הזה, והרצון להתבונן ולעשות תשובה כדי שאירועים כאלו לא יחזרו. נראה שהיוזמה לצום צומות אלו באה מהעם, והנביאים עיגנו וקיבעו אותם בלוח השנה.

בגמרא נאמר שיש זמנים שבהם חובה לצום בצומות אלו, וכאמור בדברי הנביא לעתיד לבוא יתבטלו הצומות, ויש גם מצב ביניים – זמנים שבהם הצום תלוי בבחירה. מצב של "שלום" הוא המצב שבו מתבטלים הצומות, ומצב של גזרת מלכות או שמד הוא המצב שבו חייבים להתענות. ראשונים עסקו בקריטריונים המדויקים לשלושת המצבים הללו. המנעד הוא ימות המשיח, בניין המקדש וללא גזרות שמד, עם ישראל ריבון בארצו, ואין יד האומות תקיפה על ישראל.

ראשונים עסקו גם בשאלה מה נהגו בזמן שבית המקדש השני היה קיים, אם המשיכו לצום על אירועי החורבן שהיו בבית ראשון, אם בניינו החדש של הבית הוא "שלום" ומבטל את הצום, או שאין זה מספיק והצום ייבטל רק כשיהיה "שלום" רחב ומקיף – מלך המשיח, ריבונות, בניין המקדש ועבודה בו וקיבוץ גלויות.

על רבי יהודה הנשיא מסופר שהוא "רחץ בקרונה של ציפורי בשבעה עשר בתמוז, וביקש לעקור תשעה באב". ראשונים הסבירו שהוא ביקש לצמצם את היקפי התענית, והסיבה היא התקופה הטובה שהייתה אז לעם ישראל הגם שמדובר לאחר החורבן, בשל קשריו הקרובים מאוד עם אנטונינוס, הקיסר הרומי. ייתכן שהוא ביקש לעשות כן שנה אחת כשתשעה באב חל בשבת ונדחה, אך חכמים אחרים "לא הודו לו" – לא הסכימו איתו על בקשתו בנוגע לתשעה באב.

הפוסקים – הרמב"ם, הטור והשולחן ערוך – פסקו שעם ישראל קיבל על עצמו לצום בצומות האלה על אף שהיו תקופות שהיה מצב של "אין שלום ואין שמד", וחלקם אף הוסיפו וכתבו ש"אסור לפרוץ גדר".

עם שיבת עם ישראל לארץ, עוד בזמן שהבריטים שלטו כאן, ואחר כך עם קום המדינה, ועוד יותר לאחר מלחמת ששת הימים, היו מי שדנו בדבר אפשרות לביטול הצומות. המכנה המשותף הרחב לפוסקים שציינו הוא שאמנם עם ישראל שב לארצו וריבון בה, אך כל עוד לא נבנה בית המקדש, יש להמשיך ולצום וכפי שקיבל עם ישראל על עצמו במהלך הדורות.